

Вовченко О. А.,
доктор психологічних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
olgawow4enko@gmail.com

РОЛЬ АРХЕТИПІВ У ПРОЦЕСАХ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ СУЧАСНИХ УЧНІВ: СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ

Розглянуто особливості феномену «архетипу», як дієвого чинника на виховання, становлення та самоідентифікацію зростаючого покоління. Охарактеризовано вплив архетипів на формування унікальної автентичної самоідентифікації. Окреслено місце та роль етнічних архетипів у процесах сучасної трансформації соціально-культурних реалій. Розкрито основні вікові етапи засвоєння «етнічного знання» та формування етнічної самоідентифікації.

Ключові слова: ідентифікація, етнічна самоідентифікація, самовизначення, архетип, сучасний українець, етнічне виховання дитини, сучасний школяр.

The features of the «archetype» phenomenon, as an effective factor in the education, formation and self-identification of the growing generation, are considered. The influence of archetypes on the formation of a unique authentic self-identification is characterized. The place and role of ethnic archetypes in the processes of modern transformation of social and cultural realities are outlined. The main age stages of assimilation of «ethnic knowledge» and the formation of ethnic self-identification have been revealed.

Keywords: identification, ethnic self-identification, self-determination, archetype, modern Ukrainian, ethnic upbringing of a child, modern schoolchild.

Сьогодні поняття «ідентифікація» застосовується до багатьох політичних, соціальних, етнічних і культурних явищ. Загальний зміст цього поняття відображає тотожність об'єкта з собою, його існування в чітких рамках, визначеність буття, стабільність і цілісність. Поняття «ідентифікація» може відноситися до окремої особистості, до соціальної групи, до етносу, до держави. Ідентифікація може розглядатися з різних позицій, залежно від того, що є основною ідентифікуючою ознакою. Так, мова може йти про етнічну, культурну, релігійну, ментальну, державну ідентифікацію. Для будь-якого суспільства і для будь-якого народу етнічна самоідентифікація – головна умова розвитку і функціонування етносу. Це актуальне питання, недостатня вивченість якого грає головну роль у визначенні зовнішньої і внутрішньої політики держави, її безпеки і наступних вектори розвитку. У різний час питанням ідентифікації та самоідентифікації були присвячені наукові доробки багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених таких як: О. Донченко, А. Зізнави, Е. Кармалюка,

Л. Лук'яненко, А. Майбороди, Н. Мадея, Н. Пелагеші, Л. Смірнягіна, М. Степико, В. Тишкова, Е. Вілсона та ін. Але практично невивченим й досі залишається питання формування структури етнічної самоідентифікації та місце в цій структурі етнічного архетипу, вплив такої самоідентифікації на функціонування держави, суспільства вцілому. Аналіз наукової літератури показує, що етнічна самоідентифікація формується разом із зростанням самосвідомості особистості, її соціалізацією. У процес соціалізації особистістю активно включається засвоєння елементів національної культури, носіями якої є навколишні суб'єкти. У ході виховання і навчання дорослі особи формують в дитині риси, властивості, звички, що відповідають нормам і вимогам, чинним в рамках даної культури. Високий рівень формування етнічної самоідентифікації може досягатися шляхом створення педагогічних умов, що враховують вікові, етнокультурні особливості, мотиваційно-потребову сферу дітей [5, с. 8–9].

Варто наголосити, що поряд із широко представленими визначеннями категорії «самоідентифікації», власне механізми її формування у зростаючого покоління у науковій сфері на сьогоднішній день не дістали однозначного визначення та є мало дослідженим явищем.. У різних напрямках, залежно від їх теоретичної спрямованості та методологічного апарату, різні процеси виступають ключовими механізмами самоідентифікації. Так, наприклад, у теоріях когнітивної спрямованості одним з найбільш загальновизнаних механізмів вважається когнітивний процес самокатегоризації. Це визначення найбільш повно представлене в теорії соціальної ідентифікації Г. Тойфеля і в теорії самокатегоризації Дж. Тернера [1]. Про провідну роль когнітивних процесів у формуванні значимої соціальної самоідентифікації зазначав також і Е. Еріксон. Вчений співвідносив два терміни ідентифікацію та ідентичність і зазначав про те, що розвиток ідентичності полягає в синтезі ідентифікацій, спостережених в процесі соціалізації [1, с. 94]. У теоріях психоаналітичної спрямованості в якості центральних механізмів ідентифікації виступає афективно-емоційна спрямованість. Представники класичного фрейдизму досліджували поняття «ідентифікація» як найбільш ранній прояв емоційного зв'язку з іншою людиною, відзначаючи провідну роль у такому зв'язку мотиваційної та емоційно-ціннісної сфери дитини [7, с. 100]. Теорії інтеракціоністського спрямування в якості основного механізму ідентифікації розглядають взаємозалежність суб'єктів. Так, ідентифікація, на думку представників означеного напрямку, неможлива без наявності взаємодії між індивідом і групою. Така взаємодія полегшує та посилює ідентифікаційний процес та «асиміляцію одного серед усіх» [2, с. 228–229].

Усвідомлення особистістю належності до певного етносу було описано в концепції розвитку Ж. Піаже, в якій вчений описав розуміння та сприймання

дітьми власної належності до етнічної групи. Науковець виокремив дві складові процесу етнічного самосприйняття дитиною: по-перше, формування поняття «батьківщина»; по-друге, формування понять «інша країна», «іноземець». Як наслідок, Ж. Піаже виокремив три етапи становлення етнічної ідентифікації:

- I. Перший (6-7 років), вік в якому дитина засвоює перші фрагментарні та несистематизовані знання про власну етнічну належність. Найважливішими джерелом отримання інформації у цьому віці є сім'я, родина та безпосереднє соціальне оточення, але не країна і етнічна група.
- II. Другий (8-9 років), вік, в якому дитина чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави для такої ідентифікації – національність, походження батьків, місце проживання, рідна мова. На цьому етапі зароджуються базисні національні почуття.
- III. Третій (10-11 років), вік в якому етнічна ідентичність сформована у повному обсязі: з-поміж особливостей різних народів дитина виділяє унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури та ін.

Чимало сучасних наукових досліджень присвячені проблемам формування та розвитку етнічної ідентичності на різних вікових етапів. Більшість вчених відзначають, що перші прояви дифузної ідентифікації з етнічною групою помічено у дітей 3-4 років (за допомогою сприймання яскравих зовнішніх відмінностей). Однак більшість авторів підтримують думку Ж. Піаже про те, що «сформованої та свідомої» етнічної ідентичності дитина досягає лише у молодшому шкільному віці, оскільки саме цей вік характеризується саморефлексією. У дітей від 6 до 10 років етнічні уявлення є нестабільними і швидко змінюються, а у підлітковому віці індивід вже досягає розуміння та усвідомлення власної етнічної ідентифікації, підліток може мотивувати вибір етнічної належності. Поступово, від простого використання етнічного ярлика, у дитини з'являється сукупність знань про власні етнічні особливості, що стають основою етнічної самосвідомості і самоідентифікації. Як наслідок, приблизно у 18-20 років особистість визначає та чітко усвідомлює свою етнічну належність, яка залишається незмінною практично упродовж усього її життя [1], [4, с. 67]. Аналізуючи доробки психологів щодо етнічної самоідентифікації, можна дійти висновку, що в основі психологічної структура етнічної самоідентифікації знаходиться: усвідомлення особливостей етнічної культури, психологічні особливостей етносу, тотожність зі своєю етнічною спільністю, розуміння та усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільності, соціальну моральна приналежність до етнічності.

Так, етнопсихологи припускають, що етнічна самоідентифікація формується трьома компонентами: когнітивним, афективним і поведінковим. Це свідчить про інтелектуальність, усвідомлюваність та цілеспрямованість процесу

вибору власної етнічної самоідентифікації, а не її спонтанний, стихійний та ситуативний характер [8, с. 49-50].

Як зазначає О. Вовченко та М. Степико чинниками соціального самоусвідомлення людини модерної епохи є соціально-класова структура суспільства, соціально-демографічні (вік, стать, освіта, тип населеного пункту), етнічно-географічні та інші суспільно утворюючі аспекти. На думку науковців, на етнічну самоідентифікацію зростаючого покоління впливають культурна та соціальна диференціація, психологічні стереотипи та архетипи [9, с. 53]. Особистість діє під впливом своєї культури і піддається її «змінам». В наслідок своєї діяльності люди, як соціальні суб'єкти, створюють нові форми і «сенси» культури, надають їй історично мінливий характер, відносність та різноманітність. Як наслідок, формуючи нову культуру, формують, «нових себе» [10, с. 6]. Відтак, в якості основних факторів, що впливають на формування етнічної самоідентифікації, можна виокремити рідну мову, культуру, традиції, звичаї, обряди, особливості етнокультурного контактного середовища. Розвиток етнічної самоідентифікації є необхідною умовою для нормальної життєдіяльності людини, так як на цьому підґрунті формується внутрішня культура і ціннісні орієнтири. Етнічна самоідентифікація як процес і структура формується в ході розвитку діяльності та спілкування особистості. Усвідомлення етнокультурних особливостей та неповторностей відбувається через засвоєння етнонаціональних архетипів і обумовлює етнічну самоідентифікацію [3, с. 21]. Засвоєння етнонаціональних архетипів – найважливіший структурний елемент при формуванні етнічної самоідентифікації. Оскільки основою архетипу є знання і уявлення, через які освоюються всі форми буття етносу, формується система поглядів [10, с. 8]. Архетипи є невід'ємною складовою та важливою детермінантою формування самобутності, автентичності етносу. Архетип визначає суть, форму та спосіб зв'язку успадкованих, несвідомих прообразів і структур психіки, які передаються від одного покоління до іншого. Архетипи виступають основою для формування поведінки, світогляду, особистісного розвитку етнічної групи, впливаючи на її внутрішню єдність. Варто зазначити, що архетипи також утворюють стійкі психічні та поведінкові «програми», стереотипи поведінки у тій чи іншій ситуації тощо [3, с. 23]. Відтак, особливості поведінки, мислення і бачення світу певної етнічної групи визначаються своєрідними зразками поведінки, мислення та бачення світу (первообразами, праобразами).

Етнічні архетипи представляють собою константи національної та етнічної самосвідомості, що виражають і закріплюють основоположні властивості етносу як єдиної цілісної системи. У кожного етносу домінують свої етнокультурні та етнонаціональні архетипи, які істотним чином визначають особливості

світогляду, характеру, художньої творчості та історичної долі народу. Актуалізація та апелювання до етнічних архетипів активізує автентичний досвід народу. Згідно з К. Юнгом, актуалізація архетипу є «кроком у минуле», поверненням до архаїчних якостей предків, проте посилення архетипічних образів та основних рис, які закладені в цих образах може бути проекцією майбутнього, оскільки етнонаціональні архетипи виражають не лише досвід минулого, а й сподівання майбутнього, мрію народу [11]. Етнічний архетип, залишаючись незмінним за своєю сутністю, виявляється в різних формах: міфологічних образах, сюжетних елементах, релігійних вченнях і ритуалах, національних ідеалах тощо. Зазначимо, що наявність етнічних архетипів в життєдіяльності (побуті, навчанні і вихованні, політиці, дозвіллі тощо) є важливою умовою збереження самотності, цілісності етносу, основною складовою, що впливає на визначення та подальше формування етнічної самоідентифікації.

У сучасному українському просторі, який зазнає змін від військових дій етнічний архетип українця та етнічна самоідентичність можуть розвиватися та існувати у трьох варіативних: зіткненні; толерантній взаємодії; кардинальній зміні (відрив від традиційної ідентичності за допомогою схем спрощеної раціональності). Етнічні архетипи спрощують сприйняття навколишнього світу для представників конкретного етносу, водночас вони допомагають етносу зберігати ідентичність, поширюватися і розвиватися у часі та просторі. На нашу думку, використання категорії «етнічний архетип» можливе для окреслення уявлень, що склалися у певній етнічній спільноті стосовно іншої; при вивченні самоописів; при описі найхарактерніших рис світосприйняття та ін.

Архетипи, за результатами наукового пошуку, містять у собі більшість психічного, соціологічного і політичного з того, що оточує дитину (школяра): колективні уявлення, масова свідомість, соціальні установки, стереотипи – все, що становить більшість наповнення соціальної та індивідуальної психіки.

Сенс активізації архетипів: можливість творення порядку з хаосу, нового усвідомлення для людини, наближення до автентичності новими (універсального в індивідуальному) способами. Старий спосіб втілює в собі розвінчання, забуття, звикання, знецінювання більшості богів, богинь, героїв, злочинців, символів, значень, зведення їх до шаблонів і автоматизмів. Зазвичай, всі ознаки архетипів сприймалися як зовнішні регулятори життя у вигляді сильніших за людину сил, що відображалися в міфах, легендах, казках, символах тощо. Сьогоднішнє ж завдання науковців і практиків – надати архетипам «нового життя», повернути практичну значущість, відродити колективне несвідоме українського етносу. Зауважимо, що у закодованому вигляді колективне несвідоме представлене в структурі архетипів, що матеріалізуються та

відображаються в міфологічних, релігійних, філософських, мистецьких системах, моральних кодексах, державницьких канонічних приписах, наскальних розписах, археологічних знахідках, віруваннях, обрядах, ритуалах, табу, народних казках, сказаннях, художній літературі, мистецтві, живописі, архітектурі, символах, знаках, продуктах людської творчості тощо. Живими ж носіями є індивід, натовп, спільнота, група, народ в цілому. Вчені, соціологи, політики, журналісти намагаються пояснювати соціальні факти соціальними причинами. Втім, в основі суспільних структур, інститутів, продуктів творчості знаходиться глибинна структура психічного несвідомого – а саме, це структура архетипів, що транслює первинні образи, вірування, надії, мрії, бажання, пристрасті, відношення тощо. Це – частина колективного несвідомого, яка впливає на всі сфери суспільного та індивідуального життя, особливо таких процесів, які пов'язані із вихованням і навчанням. Від так, підсвідомо людина знає та зберігає про себе більше інформації, аніж вона свідомо визнає перед собою та іншими. Послідовники К. Юнга (К. Керенї, Дж. Кемпбелл, Е. Нойман та ін.) вважають, що архетипи – це образи, персонажі, ролі, сюжети, в яких відтворюється процес «індивідуації», поступового виокремлення з колективного несвідомого індивідуальної свідомості, зміни у співвідношенні свідомого і несвідомого в психіці людини. Архетипи презентують зміст і поведінку особистості, вони в якості психосоматичних структур є нашою вродженою здатністю розуміти, організовувати і створювати досвід. Архетипи – це, по-перше, біологічно зумовлені патерни поведінки, по-друге, символічні зображення цих патернів. Вони є певними медіаторами між зовнішнім і внутрішнім в картині світу людини, інтегруючи всю роботу психічного [6, с. 119-120]. Цей феномен можна вважати соціальним кумулятивним феноменом, геном, який передає з покоління в покоління досвід, накопичений людством. В свою чергу, аналіз архетипів є досить адекватним та результативним методом дослідження минулого і майбутнього суспільних та індивідуальних утворень, який має необмежені можливості залежно від поставленої мети: від дослідження ментальностей великих соціальних епох, суспільств, спільнот, їх соціального руху через коригування психофізичного стану індивіда і до використання архетипових образів у вихованні патріотизму, формування зовнішньої політики, введення культурних та освітніх складових у формуванні внутрішньої політики.

Підсумовуючи, зазначимо, що для формування та підкріплення вияву позитивних рис архетипу, виховання та формування у осіб, що втілюють український архетипічний образ, патріотичності, поваги до свого етносу, пишання історією та здобутками необхідні певні умови, що будуть презентуватися як всередині етносу (мікро-) так і на міжнародному (макро-) рівні: формування здатності представника певного етносу до усвідомлення та

вербалізації власних автентичних особливостей побуту, традицій, звичаїв, знання історії та історичних постатей; формування диференціації образу «Я-українець»; формування самоідентифікації, самосприймання та самовизначення як представника етнічних особливостей; формування критичності до стереотипів, що створюються по відношенню до українців; формування адекватної оцінки та ставлення до позитивних та негативних архетипів українців; забезпечення своєчасної та довготривалої допомоги у формуванні образу «українця» на основі автентичних архетипів, запровадження його у різних сферах (освіта, управління, соціальні комунікації, міжнародна співпраця, дозвілля тощо).

Від так, ще раз наголосимо, що на самоідентифікацію впливає низка чинників, які можна розділити на дві групи: стійкі (географічне розташування, конфесійно-історична приналежність) та нестійкі (геополітичне становище, економічні, культурні цінності). Архетип, як елемент історично-духовного надбання є одним із стійких факторів, який допомагає визначити, структурувати та стабілізувати самоідентифікацію, запобігти кризам ідентифікацію етносу загалом і кожної особистості зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Етнопсихологія. Київ: Руть, 2009. 324 с.
2. Брас П. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності. Націоналізм: Антологія. Київ: Смолоскип, 2010. С. 225-235.
3. Вовченко О. Ретроспективний аналіз архетипічної дійсності українців Генеза. 2019. № 11. С. 19-24.
4. Герасименко К. Архетипічна політика та управління. Суми: РНЦ ТВ, 2020. 104 с.
5. Герчанівська Т. Самоідентифікація і самосвідомість творчої особистості у традиційному суспільстві в контексті проблеми «Іншого». Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2017. Вип. 2. С. 7-11.
6. Донченко О. Архетипи соціального буття: (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2011. 334 с.
7. Зелінська Є. Національна культура і процес формування особистості. Альманах. Філософські проблеми гуманітарних наук. 2015. № 6. С. 98-102.
8. Лісовий О. Ідентифікація та самоідентифікація особистості: підходи та концепції. Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. Вип. 16. С. 46-56.
9. Нагорний А. Етнічна самоідентифікація як спосіб запобігання культурній кризі держави. Держава та регіони. Науково-практичний журнал. Серія: Соціальні комунікації, 2016. № 2. С. 50-57.
10. Степико М. Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій. Стратегічні пріоритети. 2018. № 4. С. 4-11.
11. Юнг К. Архетип та символ. Київ: Знання, 2016. 224 с.